Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://hdl.handle.net/11245/2.114655

File ID	uvapub:114655
Filename	Vizio_es_Valosag-Biro-offprint.pdf
Version	final

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	conference contribution
Title	Értelek, értelek... de miről beszélsz?? A keresztény-zsidó párbeszéd a kognitív vallástudomány perspektívájából
Author(s)	T. Biró
Faculty	FGw: Amsterdam Center for Language and Communication (ACLC)
Year	2011

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://hdl.handle.net/11245/1.367466

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content licence (like Creative Commons).

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)
(pagedate: 2016-03-02)

STB

35

„Vízió és valóság” – „A dialógus sodrában...” címmel tartott konferencia előadásai

STUDIA THEOLOGICA BUDAPESTINENSIA 35.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Hittudományi Karának sorozata

„VÍZIÓ ÉS VALÓSÁG”

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2010. október 28–29-én „A dialógus sodrában...” címmel tartott zsidó–keresztény konferencia előadásai

Szerkesztette: Dobos Károly Dániel és Fodor György

ÚJ EMBER – MÁRTON ÁRON KIADÓ

Borító I., IV. És gerinc (színe: Pantone 288C)

Studia Theologica Budapestinensia
Series Facultatis Theologicæ
Universitatis Catholicæ
de Petro Pázmány nominatæ

Moderator: Petrus card. Erdő

Vol. 35.

STUDIA THEOLOGICA
BUDAPESTINENSIA 35.
A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Hittudományi Karának sorozata

„VÍZIÓ ÉS VALÓSÁG”

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2010. október 28–29-én „A dialógus sodrában...” címmel tartott zsidó–keresztény konferencia előadásai

Szerkesztette: Dobos Károly Dániel és Fodor György

ÚJ EMBER – MÁRTON ÁRON KIADÓ

Jelen kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar STUDIA THEOLOGICA BUDAPESTINENSIA című sorozatának tagja. A sorozat a Teológiai Karon oktatott tudományok köréből közöl monográfiákat magyarul vagy a teológiában jelentős nyugati nyelveken.

Sorozatszerkesztő: Erdő Péter bíboros

Der vorliegende Band ist Teil der von der theologischen Fakultät der Katholischen Universität Pázmány Péter herausgegebenen Reihe STUDIA THEOLOGICA BUDAPESTINIENSIA. In dieser Buchreihe werden wissenschaftliche Arbeiten aus dem Bereich der an der Theologischen Fakultät gelehrten Disziplinen in Ungarisch oder in für die Theologie bedeutsamen westlichen Sprache veröffentlicht.

Redakteur der Reihe: Kardinal Peter Erdő

© A kötet szerzői és szerkesztői, 2011

HU ISSN 0866 2398
HU ISBN 978-963-9674-65-3

Felelős kiadó
A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Hittudományi Karának dékánja

Új Ember – MÁRTON ÁRON KIADÓ
H-1053 Budapest, Papnövelde u. 7.

Igazgató:
Rátkai Balázs
Nyomdai előkészítés:
Máté István műszaki vezető

Nyomda:
Séd Nyomda – Szekszárd

TARTALOM

Előszó helyett, avagy a zsidó–kereszt(y)ény „dialógus” változó arcai 9

RAJ Ferenc rabbi megnyitóbeszéde 16

„Vízió és Valóság” – *DOBOS Károly Dániel megnyitóbeszéde* 19

1. Párhuzamos monológok vagy dialógus? 21
A zsidó–keresztény párbeszéd lehetőségi feltételei

TATÁR György
Timeo Danaos – *Megjegyzések a vallásközi párbeszéd fogalmához*. . . 23

NAGYPÁL Szabolcs
A zsidó–keresztény párbeszéd a vallásközi közvetítés (mediáció) szemszögéből 35

BIRÓ Tamás
Értelek, értelek... de miről beszélsz?? – *A keresztény–zsidó párbeszéd a kognitív vallástudomány perspektívájából* 51

NOVÁK Attila
Szövegek fogságában? – *A zsidó tradícióról* 73

2. Közös gyökér vagy válaszfal? 79
A bibliai hagyomány és értelmezése

KARASSZON István
Abraham oecumenicus 81

URBÁN Ilona Anna
A *22.* zsoltár zsidó (rabbinikus) és keresztény (patrisztikus) értelmezése 91

LŐRIK Levente
Jób: aki összeköt, vagy aki elválaszt? – *Szemelvények a zsidó és keresztyén Jób-interpretációkból* 103

TAMÁSI Balázs
Báruk mint próféta – *Egy hagyomány recepciója a korai zsidó és keresztény, valamint a rabbinikus gondolkodásban* 129

VAJDA Károly
A judaizmus eredeti kérdéseinek hermeneutikai rekonstruálhatósága az evangéliumok fényében 147

TARJÁNYI Zoltán
A Tóra és a jézusi erkölcs összefüggésrendszere 157

VATTAMÁNY Gyula
A zsidóság diabolizálása az *Újszövetség*ben:
a kérdéses szakaszok lehetséges értelmezései. 167

BENYIK György
Jézus idézési módja a prófétákból. 181

KOLTAI Kornélia
Péchi Simon bibliakommentárja 199

BALOGH Katalin
Magyar zsidó bibliafordítások – *Az IMIT Bibliához vezető út* . . 219

3. Párbeszéd vagy perbeszéd?
Zsidók és keresztények a történelem forgatagában
a rabbinikus kortól a holokausztig. 231

DOBOS Károly Dániel
Paradigmaváltás a késő ókori zsidó–keresztény
interakciók történeti vizsgálatában 233

GERÉBY György
Programszerű filo-judaizmus a Jakab-ősevangéliumban
(Protevangelium Jacobi) 243

SOMOS Róbert
Órigenész a zsidókról. 265

PERCZEL István
A 146. novella és az órigenista vita: Jusztinianosz
talmudellenes törvényhozásának teológiai háttere 277

KÖVÉR András
Aphrahat, a 'perzsa bölcs' és a zsidó hagyomány. 293

SZÉCSI József
Kisszé ha-Kávód – A Dicsőség Trónja 311

GÁBOR György
„Valamennyi nyelv anyja", avagy héber nyelv
és biblikus rokonság? 317

SCHŐNER Alfréd
Székesegyház? Zsinagóga? – *Szakrális épületek*
a zsidó negyed központjában, Toledóban 343

FABINY Tamás
A kisziszegett és kitaszított – *Antijudaista és antiszemita megnyilvánulások Júdás Iskáriótessel kapcsolatban* 357
BÁNYAI Viktória
Keresztényekről alkotott kép a zsidó felvilágosodás tankönyveiben 371
GOMBOCZ Eszter
A gyermekkor helyszíneinek szerepe az elhallgatott múlt előhívásában 381

4. Utak a végtelen felé…
A zsidó–keresztény párbeszéd a modern teológia fényében. . 393
RAJ Ferenc
„Dabru Emet" („Beszéljetek igazat")! – *Amerikai zsidó teológusok gondolatai a kereszténységről* 395
KRÁNITZ Mihály
„Egy embernek két fia volt…" – *II. János Pál pápa erőfeszítései a katolikus–zsidó párbeszédben* 401
TATAI István
Zsidómisszió – Dialógus – Akédáh, vagy valami más? 413
BERÉNYI László
Törékeny úton… – *Néhány teológiai megfontolás a zsidó–keresztény párbeszéd fejlődésének tükrében* 423
CZOPF Tamás
„Isten népe vagy Isten népei?" – *Alkalmas-e az 'Isten népe' foglom a zsidóság és kereszténység kapcsolatának meghatározására?* 435

A kötet szerzői. 445

Értelek, értelek… de miről beszélsz??

A keresztény–zsidó párbeszéd a kognitív vallástudomány perspektívájából

BIRÓ Tamás

Számos cél lebegett a zsidó–keresztény párbeszéd előtt az elmúlt évtizedekben. A „fegyverek letétele", a békés egymás mellett élés megalapozása… De a *seelisbergi* konferencia pontjai 1947 óta mégsem vezettek az antiszemitizmus valódi csökkenéséhez. Miért? A célok között említhetjük még az egymás iránti elemi kíváncsiságot, az egymás megértésére való törekvést, a vallások közös gyökereinek a feltárását vagy aktuális (társadalmi) kérdések kapcsán közös álláspontok kidolgozását. Egymás megértése mégis mintha túl gyakran megragadna a (pozitív) sztereotípiák szintjén, a közös nyilatkozatok pedig mintha néha felületesre sikerülnének. Miért?

Írásom címe arra utal, hogy hiába adott egy látszólag közös nyelv, a kommunikáció mégsem vezet feltétlenül a másik mondanivalójának valódi megértéséhez. Értelmes és egymás iránt nyitott emberek párbeszéde gyakran magas intellektuális szinten ragad meg, és nem jut el agyunk mélyebb rétegeihez, ahol a valódi felfogás lakozik, az ösztönös reakciók, asszociációk és érzelmek társaságában. Puszta, tárgyszerű információt szerzünk a másikról, de az információt saját elménk dolgozza fel, saját fogalmi rendszerünk, saját életélményeink, saját tudattalan asszociációs hálónk segítségével. Nem jut el hozzánk az, hogy milyen szerepet tölt be az információ tartalma a másik elméjében.

Cikkemben, a konferencia alcímének megfelelően, előbb néhány kihívást fogalmazok meg, amelyet, véleményem szerint, tudatosítani kell a zsidó–keresztény párbeszéd során. A kihívásokban közös az, hogy a kommunikáció nem éri el valódi célját, a magunkról szóló információ tényleges eljuttatását a másikhoz. Majd, szintén a konferencia alcímére utalva, egy új perspektívát mutatok be, az elmúlt húsz évben egyre elterjedtebb kognitív vallástudomány perspektíváját.[1] Reményeim szerint a kognitív vallástudomány segítséget nyújthat a kommunikáció hatékonyságának növeléséhez. Első lépésként bevezetem az általam *kognitív dekonstrukciónak* nevezett módszert, amelynek célja az, hogy megértsük, egy-egy vallás alapfogalmai miként jelennek

51

meg a párbeszéd résztvevőinek az elméjében. A kognitív dekonstrukció révén a keresztény–zsidó párbeszéd eredményeit olyan formában fogalmazhatjuk majd meg, hogy azok a párbeszéd résztvevői (beleértve saját magunkat is), tágabban a két közösség tagjai, és általában a környező társadalom számára is, valóban felfoghatók legyenek.

1. Néhány kihívás a 21. századi zsidó–keresztény párbeszédben

Egy online zsidó oktatási projekt (*JMPoint Akadémia*, http://akademia.jmpoint.hu/) bevezető tananyagának oktatójaként arra késztetem a hallgatókat, hogy reflektáljanak a zsidóságról alkotott öntudatlan képükre. Rendszeresen találkozom olyan keresztény hátterű filoszemita érdeklődőkkel, akik számára a zsidóság nem más, mint Isten által kiválasztott, az Ószövetségben bemutatott állapotok közt leledző, fiktív kollektívum. Zsidó oldalról ehhez a fajta keresztény filoszemitizmushoz meglehetősen ambivalens módon viszonyulunk. Bár nem bántanak bennünket, de a kollektív szemléletből adódó téves sztereotipizálás éppannyira sértő, mint az antiszemita oldalról érkező sztereotipizálás. Hiszen nem adják meg az egyénnek azt a szabadságot, hogy önmaga legyen, ne csupán egy homogén kollektívum reprezentánsa. A hallgatók rendszeresen meglepődnek, amikor szembesülnek a zsidóságon belüli hatalmas különbségekkel: nem mindenki hívő, nem minden zsidó beszél héberül, nem minden izraelita rajong Izrael Államáért, és többségünk nem rajong a kiválasztottságért. Hasonlóan bántó, amikor nem a mai zsidóságot, az elmúlt kétezer év (rabbinikus) fejlődésének termékét, hanem egy évezredekkel ezelőtti fiktív (bibliai) képet szeretnek bennünk.[2] Ellenségeim esetén

1 A kognitív vallástudomány iránt érdeklődők számára a következő weboldalak szolgálhatnak hasznos kiindulási pontként: Czachesz István *Religion and Cognition* oldala (http://www.religionandcognition.com/), az *International Association for the Cognitive Science of Religion* oldalán található linkek (http://www.iacsr.com/), a szerző által fejlesztett online archívum (http://www.csr-arc.com/), valamint számos írás a *Cognition and Culture*-blogon (http://www.cognitionandculture.net/), különösen pedig az utóbbi oldalon folyamatosan bővülő szöveggyűjtemény (*reader*). Bevezetőként, különösen az alábbiakban tárgyalandó témákhoz, ajánlható még: D. Jason SLONE (szerk.), *Religion and Cognition: A Reader* (London, Equinox, 2006); valamint Pascal BOYER, *Religion Explained: The Human Instincts that Fashon Gods, Spirits and Ancestors* (több kiadó, 2001/2002).

2 Lásd azt a fontos paradigmaváltást is, amelyet Dobos Károly Dániel tárgyal behatóan a jelen kötetben.

52

kielégítő, ha az indulataikat azzal szerelem le, hogy más színekkel festem át a rólam alkotott képüket. De barátaimtól joggal várom el, hogy engem szeressenek, ne pedig egy hamis képet bálványozzanak.

A félreértés egyik legfontosabb oka az, hogy látszólag ugyanazokat a szövegeket és ugyanazokat a fogalmakat (vallás, hit, isten, parancsolat, messiás, bűn, megváltás…) használjuk, mégis nagyon mást értünk alattuk. A saját fogalmi keretem alapján próbálom megérteni a másik felet, állításait akaratlanul is a saját rendszeremből közelítem meg, és ez félreértéshez vezet. Sok huszadik század végi kulturális antropológus, Clifford Geertz nyomdokaiban, azt ajánlaná, hogy a másik fogalmi keretén belül értelmezzem a másikat. De ezt nem tartom járható útnak (főleg ha a párbeszéd résztvevője, ellentétben az antropológussal, nem bújhat hosszabb időre a másik bőrébe): amíg a másikat nem értettem meg, addig nem használhatom a megértés céljaira a másik fogalmi keretét sem. Egyedül egy univerzális, kultúráktól független keret biztosíthatja a hidat a másik felé. Ennek a keretnek a megalkotásában segédkezhet a kognitív vallás- és kultúrakutatás, első lépésként pedig a *fogalmak kognitív dekonstrukciója*. Ez a semleges keret az emberi agy/elme működését leíró tudományos fogalmi rendszer lenne, amelyet természetesen a párbeszéd résztvevőinek előbb el kell sajátítaniuk.

Félreértés nem csupán a párbeszéd során kiindulási pontnak tekintett szövegek és a használt fogalmak kapcsán születik. A konferencia egyik legfontosabb tanulsága számomra az, hogy maga a párbeszéd „műfaja" még nagyobb problémát okoz, és ez a probléma nem tudatosul a párbeszéd résztvevői számára. Először is, míg a keresztény oldalon az egyházi struktúrákhoz képest jól körülírható módon (kívül vagy belül) elhelyezkedő képviselők ülnek asztalhoz, addig a zsidó oldalon mindenki legfeljebb saját magát képviselheti, de nem „a" zsidóságot vagy annak egy ágát. (A zsidó felekezetek struktúrája teológiai szempontból irreleváns.) De ennél súlyosabb az, hogy az a fajta teológiai-filozófiai diskurzus, amelyre a keresztény fél meghívja a zsidó felet, az utóbbi számára ismeretlen. A rabbinikus irodalom központi műfajai az exegézis és a halakha, míg a filozófiai kérdésekről szóló diskurzus periferikus. A rabbi textuális és halakhikus problémákra keres válaszokat, miközben az egzisztenciális kérdések az előbbiekben vannak elrejtve. Ezáltal gyakran se nem a szerző, se nem a közönsége nem tudatosítja őket. A kevés (főleg középkori) rabbi-filozófus a szabályt erősíti: filozófiai és rabbinikus munkásságuk, főleg pedig annak

recepciója jól különválasztható. A kortárs kivételek közé tartozik *Jonathan Sacks*, akinek legújabb könyve[3] kétségbeesetten, és talán esélytelenül, szólít fel a zsidóságon *belüli* párbeszédre. A vallásos nevelés középpontjában a szövegek – bibliakommentárok, halakhikus kódexek és döntvények… gyakorlati vagy elméleti, racionális vagy misztikus, kreatív vagy hagyományos… – értelmezési lehetőségei állnak. Ahogy egy orvost, egy mérnököt vagy egy jogászt, úgy egy rabbit sem filozófiai-teológiai-társadalmi vitákban való részvételre képeznek ki, és ahogy az orvosok, mérnökök vagy jogászok közt, úgy a rabbik közt is csak néhánynak van erre veleszületett affinitása. Nem véletlen, hogy a párbeszéd zsidó oldalán több a magát zsidónak valló, de egyetemi és nem vallási háttérrel rendelkező személy, mert ők azok, akik jártasak a társadalmi diskurzusokban, akik kihívásnak tekintik azt, hogy leüljenek keresztényekkel beszélgetni. Az ortodox zsidóság alulreprezentáltságát szintén a műfajtól való idegenkedés motiválja, nem elsősorban a másság iránti intolerancia.

A felekezetközi párbeszéd előtt álló következő kihívás tehát a hagyományos rabbinikus (főleg ortodox) résztvevők bevonása, olyan kérdések és műfaji keretek kialakítása, amelyekhez ők is tudnak csatlakozni. Ez ismét elképzelhetetlen a zsidó vallás alaposabb, valódi megértése nélkül. Például a valóban közös bibliaértelmezéshez vezető út első állomásait jelenthetik azok a cikkek a jelen kötetben, amelyek a két exegetikai hagyományt vetik össze. Az út későbbi állomásai során elkerülhetetlen lesz, hogy megértsük az exegézis elmebeli folyamatát, valamint azt, hogy miként reprezentálódnak a két fél agyában az exegézis során felhasznált fogalmak. A szövegértelmezés mentális folyamatát csak ezekben az években kezdtük el feltárni, míg a felhasznált fogalmak kognitív megközelítéséhez segíthet hozzá az alábbiakban bemutatandó módszer.

Sok esetben azért sem értjük meg, hogy a másik fél számára milyen nehézséget okoz a párbeszéd, mert a másik fél nem teljesen őszinte. Talán önmagával szemben sem. Annak érdekében ugyanis, hogy a két fél közös nevezőre jusson, gyakran mindkét fél felad fontos elemeket hitéből, tradíciójából, klasszikus forrásaiból, a kérdések megközelítésének hagyományos módszereiből. Egy politikailag korrekt, jól csengő közös nyilatkozat érdekében olyan állítások is elhang-

3 Jonathan SACKS, *Future Tense: Jews, Judaism, and Israel in the Twenty-first Century* (Schocken Books, 2009).

54

zanak, amelyek egyik fél vallási rendszerébe sem illeszkednek bele.[4] A következő kihívás tehát önnön identitásunk megőrzése a keresztény–zsidó párbeszéd során.

Szükséges, hogy elhallgassam a középkori rabbik azon álláspontját, amely szerint a keresztény szentháromság fogalma nem fér bele a zsidó monoteizmus-felfogásba? Elvárhatom egy kereszténytől, hogy megtagadja hite sarkalatos pontját, miszerint a Jézusba vetett hit az egyedüli út az üdvösséghez? Meg kell-e változtatni a politikai korrektség érdekében a sok száz éves liturgiát mindkét oldalon? Meggyőződésem, hogy az igazi párbeszéd egymás valódi elfogadásáról kell, hogy szóljon, nem pedig hamis álarcok mögé való bújásról. Igazi barátok megértik, hogy a másik fél más, másmilyen, másként gondolkodik, és ez nem feltétlenül rossz. Tudomásul veszem, hogy keresztény felebarátom szerint én nem üdvözülök, szerintem pedig ő sérti meg Noé fiainak egyik alaptörvényét, tehát másként gondolkodunk alapvető kérdésekről, de ez a tény nem állhat egymás szeretetének az útjába. Szerencsére hitem nem írja elő azt, hogy a gyakorlatban is alkalmazzam a Deuteronómium 13. fejezetének előírását, azaz hogy kardélre hányjam az idegen isteneket tisztelő városok lakosságát. Saját hitemet nem adhatom fel annak érdekében, hogy bizonyítsam a másik tiszteletét.

Ha ezt teszem, saját hátországomat veszítem el: azokat, akiknek a hit megszokott formái és a Másiktól való elkülönülés jelenti az identitását.[5] Mindkét oldal csak akkor tudja toleráns viselkedésre nevelni a híveit, ha önazonosságát, a másik oldaltól való különbözőségét markánsan megfogalmazza, ezáltal a híveit maga mellett tartja, majd hozzáteszi Lev. 19:33 és Deut. 10:18 szellemében, hogy szeresd az idegent. A jövevény szeretetének tórai parancsolata kiegészíti a csoporton belüli felebarát szeretetét, de nem azonos a kettő, mert más és más a szerepük. A tolerancia gondolatát – akárcsak más társadalmilag fontos kérdésekben elhangzó közös nyilatkozatokat – csak akkor tud-

4 Lásd a hozzászólásomat a *Szombat* folyóirat 2008-as *Yeshayahu Leibowitz*-vitájához (BIRÓ Tamás, 'Párbeszéd a kirakós játékról', in *Szombat*, 2008. szeptember).

5 Zsidó–keresztény viszonylatban itt többről van szó, mint az ősidők óta belénk kódolt, erkölcsileg elítélendő, de kikerülhetetlen csoportidentitás-képző xenofóbiáról. Lásd Dobos Károly cikkét a jelen kötetben, valamint: Israel YUVAL, *Two Nations in Your Womb: Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages* (Berkley és Los Angeles, University of California Press, 2006).

juk a hitünk részeként „eladni" a hátországnak (és saját magunknak), ha saját vallásunk megszokott és könnyen befogadható nyelvére fordítjuk azt le. Nem elegendő politikailag és teológiailag korrekt, magasröptű intellektuális megállapításokat tenni, amelyek idegenül visszhangzanak vallási hagyományunkban. Azokat le kell hozni az agy mélyebb, érzelmi, ösztönös szintjeire is, amely szinteken hátországunk hétköznapi vallásossága működik. Ehhez segít hozzá a kognitív vallástudomány, amikor feltárja, hogy miként is működik a hívő elme.

A gondolkodás mélyebb rétegeinek valódi feltárása nem csupán azért fontos, hogy a saját közösségemmel a saját „nyelvünkön" osszam meg a keresztény–zsidó párbeszéd eredményeit. Hanem azért is, és itt térek rá a negyedik, talán legfontosabb kihívásra, hogy a társadalom széles rétegeihez is eljuttassam az üzenetet. Aktuálpolitikai utalások nélkül is nyilvánvaló, hogy a keresztény–zsidó párbeszéd nem vezetett az antiszemitizmus tartós csökkenéséhez a seelisbergi konferencia óta. Az antiszemitizmus, mint társadalmi jelenség makacssága számos okkal magyarázható. A gazdasági-társadalmi problémák újratermelik a feszültségek levezetésére szolgáló előítéleteket, miközben a holokauszt kibeszéletlen maradt. Mindez nem mentesíti a zsidó–keresztény párbeszéd intézményeit a felelősség alól: sok esetben megragadtak az intellektuális klubok szintjén, és nem tettek eleget annak érdekében, hogy a párbeszéd híre, visszhangja, eredményei széles rétegekhez jussanak el. Ritka kivételként említsük meg Schweitzer József főrabbi és Erdő Péter bíboros közös szereplését a Mindentudás Egyetemén,[6] valamint a *Haver Alapítvány*[7] oktatási tevékenységét. Vajon miért ragad meg a keresztény–zsidó párbeszéd szűk intellektuális körökben?

A kognitív kultúra- és valláskutatás egyik legrégebbi és legismertebb alapgondolata az *eszmék epidemiológiája*. (Ennek a megközelítésnek egyik ága a *memetika*.) Eszerint azok a társadalmi jelenségek, például eszmék, gondolatok, hiedelmek, irodalmi alkotások, rítusok, szokások, divatok, terjednek el a társadalomban, amelyek valamiért vonzóak az emberi elme számára, amelyeket sokan „elkapnak" és továbbadnak. Akárcsak egy vírust – mindenféle értékítélet nélkül, kizárólag

6 SCHWEITEZER JÓZSEF, 'Húsvét: a szabadság ünnepe', valamint ERDŐ Péter, 'Húsvét: a feltámadás ünnepe' (*Mindentudás Egyeteme*, 2003. április 14). Bár nyilván kevesebbekhez jut el, mint egy tévéadás, említésre méltó kiadvány még ERDŐ Péter, SCHWEITZER József és VIZI E. Szilveszter, *Hit, erkölcs, tudomány* (Éghajlat Kiadó, Budapest, 2006) című közös könyve is.

7 Lásd a weboldalukat: http://www.haver.hu/.

a terjedés dinamikájára gondolva. A zsidó–keresztény párbeszéd kapcsán tehát az a kérdés merül fel, hogy miért terjednek a párbeszéd során megfogalmazott gondolatok rendkívül lassan? Sokkal lassabban, mint a sokkal sikeresebben terjedő mentális vírusok, mint például egyes antiszemita toposzok?[8] A keresztény–zsidó párbeszéd előtt álló kihívás ezen a ponton a következő: miként lehet a párbeszéd eredményeit olyan formába önteni, hogy azok széles körben sikeresen kommunikálható, hatékonyan terjedő eszmékké válhassanak? A válasz ismét az, hogy az elme kutatása, a kognitív tudományok révén jöhetünk rá arra, hogy mely eszmék azok, amelyek sikeresen terjednek, mert könnyen „megfertőzik" az agyat.

2. Perspektívák: kognitív vallástudomány

Amellett érvelek, hogy a vallástudomány új irányzata, az elmúlt húsz évben egyre népszerűbb *kognitív vallástudomány* képes lehet arra, hogy univerzális koordinátarendszert biztosítson a zsidó–keresztény párbeszéd számára. Ebben a kultúráktól független – bár előtte kidolgozandó és általunk is elsajátítandó – rendszerben jobban megértjük egymást, és a megértés eredményét könnyebb lesz a „szélesebb rétegek" felé kommunikálni. Inkább optimizmusomat fogalmazom meg, mert a kognitív vallástudomány meglehetősen fiatal terület, a zsidóságra és a kereszténységre való alkalmazásával pedig csupán néhány kutató foglalkozik világszerte. Több a nyitott kérdés, mint a megoldott, és az eredmények gyakorlati nyelvre való lefordítása különösen nehéz.

A kognitív vallástudomány a vallást, mint az emberi faj, a *Homo sapiens* egyik mentális funkcióját közelíti meg. Hasonlóan mentális-kognitív funkció, mint az arcfelismerés, a memória, a mozgáskoordináció, az útvonaltervezés, a szexualitás, az érzelmek, a számolási képesség, a nyelv vagy a művészetek. Az emberi agy számítógépként adatokat dolgoz fel, és ennek eredménye – testünk egyéb részeivel, valamint természeti és társadalmi környezetünkkel kölcsönhatásban – az embe-

8 A *Cion bölcseinek a jegyzőkönyve* vagy a „zsidó = bankár", „zsidó = kommunista" toposzok évszázadokon átnyúlva terjednek rendkívül sikeres „vírusokként" – ezen a ponton megengedve a „mentális vírusok" kapcsán az értékítéletet. Mi teszi ezeket az eszméket ennyire vonzóvá az emberi agy számára? Miért fertőznek meg oly sok elmét? Ezek az elmék miért adják tovább olyannyira sikeresen a vírusokat, néha mutált formában?

ri elme valamennyi felsorolt funkciója. Ezt a folyamatot értik a kognitív tudományokban *kogníció* alatt, nem kizárólag a szó hagyományosabb értelmében vett megismerést.

Ez a szemléletmód sok valláskutatóban először idegenkedést vált ki, de jobban megérthető, ha a nyelvészet történetére gondolunk. A nyelv kutatása az újkorig a régi, irodalmi vagy szakrális szövegek megértésének volt segédeszköze. A 18-19. század során a nyelvészet történeti tudománnyá vált: a nyelvek rokonsága és története (legalábbis közvetve) a népek rokonságához és történetéhez szolgált adalékként. A 20. század első felében a strukturalista nyelvészet a nyelvet, mint társadalmi konvención alapuló jelrendszert vizsgálta. A kognitív-generatív fordulat[9] óta a nyelvet biológiai, pszichológiai, neurológiai jelenségnek (is) tartjuk. A kérdés már nem (elsősorban) az, hogy a nyelv vizsgálata mivel járul hozzá a szöveg megértéséhez, a nép történetének megismeréséhez vagy a társadalmi konvenciókon alapuló jelrendszerek feltérképezéséhez, hanem az, hogy mit árul el a nyelv az emberi agy működéséről. A kívülállók állandó szkepticizmusa ellenére tény, hogy egyre többet. Az állítás megfordítva is igaz: a nyelvet az emberi agy felől megközelítve újabb és újabb területekkel gazdagodnak a nyelvvel kapcsolatos ismereteink. A kognitív vallástudomány célja hasonlóképpen kettős: a vallási jelenségek vizsgálata hozzájárulhat az emberi agy/elme alaposabb megértéséhez, mint ahogy az agyról szerzett ismereteink is elősegítik a vallás sokoldalúbb megközelítését.

A kognitív megközelítés abból indul ki, hogy adott a *Homo sapiens* agyberendezkedése, amelyet genetikai kódunk, epigenetikai örökségünk, a magzati és a magzaton kívüli fejlődés körülményei alakítanak ki. Az agy az az „univerzális hardver", amelyre különböző kultúrák különböző szoftvereket „telepítenek". Az egyik kultúra így, a másik kultúra úgy állítja be a számítógép opcióit. A legkülönbözőbb kultúrák, nyelvek, vallások világszerte megfigyelhető tulajdonságait, az ún. *univerzálékat* a közös hardverrel magyarázzuk, míg a különbözőségeket azzal, hogy ezt a hardvert sok különböző módon – de messze nem bárhogyan – lehet beállítani.[10] Különböző nyelvekben a jelző és a jelzett főnév sorrendje eltérhet a beállításoktól függően, azonban minden nyelv főneveket és jelzőket kombinál, mert ezt a *Homo sapiens*

9 Noam CHOMSKY két műve, a *Syntactic Structures* (1957) és az *Aspects of the Theory of Syntax* (1965) tekinthető a fordulat határköveinek.

58

hardvere határozza meg. Korábban a nyelvek, kultúrák és vallások különbözőségeire fektették a hangsúlyt, a hasonlóságokat rokonság vagy kölcsönzés bizonyítékának tartották. Ma a kutatások egyre több, régen magától értetődőnek tartott, így észre sem vett, univerzális hasonlóságot (de legalábbis tendenciát) tárnak fel, amelyek révén az emberi elme egyetemes hardverét ismerjük meg.

A kognitív vallástudomány egy másik alapgondolata az, hogy a vallási jelenségeket más, általánosabb pszichológiai vagy kulturális jelenségekkből származtathatjuk egy különleges csavarral. Például a vallásos rítusok felfoghatók az általános cselekvés/esemény-séma speciális eseteként.[11] A természetfeletti fogalmak pedig úgy jönnek létre az agyban, hogy a természetes fogalmak reprezentációs sémái módosulnak. Ez utóbbit mutatom most be.

A kognitív vallástudományban manapság elterjedt felfogás szerint a világ vallásaiban központi szerepet betöltő istenségek, szellemek, angyalok, démonok, ősök nem mások kognitív szempontból, mint *counterintuitive ágensek*,[12] ezek a fogalmak ekként reprezentálódnak az emberi elmében. A gondolat megértéséhez előbb az ágens fogalmát, majd a counterintuitivitást kell bevezetnünk.

Ágens alatt a pszichológiai irodalom a létezők azon csoportját, ösztönös ontológiánk azon részhalmazát érti, amelyek általában önálló akarattal (és esetleg érzelmekkel is) bírnak, de cselekedeteiket legalábbis valamely cél irányítja. Egyre több kísérleti adat támasztja azt alá, hogy kisbabáknál fiatal korban megjelenik az ágensek és az önálló

10 Ennek a megközelítésnek a klasszikus megfogalmazása Chomsky *elvek és paraméterek* (eredetiben: *principles and parameters*) elmélete. Részleteit sokan vitatják, de az alapgondolat rendkívül elterjedt.

11 Lásd a kognitív vallástudomány egyik első művét, E. Thomas LAWSON és Robert N. MCCAULEY, *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture* (Cambridge, Cambridge University Press, 1990) c. könyvét. *Séma* alatt egy olyan „adatformátumot" értek, amely révén az agy kódolja az információt, de legalábbis amelynek segítségével a kognitív kutatók modellezni tudják az agy adatfeldolgozási folyamatait.

12 Az angol *counterintuitive* szót ('szokatlan, meglepő, az ösztönösen elvártnak ellentmondó') szándékosan nem fordítom le, hangsúlyozandó, hogy szakkifejezésként, nem pedig a szó hétköznapi jelentésében használjuk. A téma legolvasmányosabb összefoglalása: Pascal BOYER, *Religion Explained*, különösen a 2. fejezet. Az ontológiai kategóriák fogalma *Keil* munkásságára támaszkodik (Frank C. KEIL, *Semantic and Conceptual Development: An Ontological Perspective,* Cognitive Science Series 1. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1979), amelyet Boyer kötött össze a vallási alapfogalmakkal (P. BOYER, *The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion*, Berkeley, University of California Press, 1994).

szándékkal nem bíró tárgyak megkülönböztetésének a képessége.[13] Az egy-kétéves kísérleti alanyok meglepődnek, ha látómezejükben egy ágens nem úgy viselkedik, ahogy az elvárható lenne az ágens rendelkezésére álló információ alapján.[14] Az ösztönösen ágensként kategorizált élőlényekkel, rajzfilmfigurákkal és intelligens robotokkal szemben mások az elvárásaink, mint az élettelen tárgyakkal szemben. Az istenségek, szellemek és ősök, amelyek a világ egymástól nagyon eltérő kultúráiban egyaránt előfordulnak, az ágens univerzálisan meglévő kognitív sémájára, mint mentális struktúrára épülnek.

Az 1990-es évekből származik az a megfigyelés is, hogy az emberi agy hajlamos akkor is ágenseket feltételezni, amikor nincsenek jelen.[15] Például ha a szél rezgeti meg a bokrot, ösztönösen ragadozóra gondolunk, és elővigyázatosakká válunk. Ennek a *hiperaktív ágens-észlelési képességnek* (HADD) kétségtelen evolúciós előnyei voltak, hiszen előnyösebb ragadozóra felkészülni, amikor a szél áll a gyanús hang hátterében, mint fordított előjellel elkövetni a hibát: a szélre fogni a hangot, majd a ragadozó áldozatává válni. Következésképpen, állítja a kognitív vallástudomány mai fősodra, világszerte azért posztulál minden kultúra természetfeletti ágenseket, például isteneket, szellemeket és ősöket, mert agyunk nem csupán lehetővé teszi ezeket a mentális struktúrákat, hanem kimondottan hajlamos is a megfigyelések mögött ágenseket, nem pedig élettelen, szándékkal nem rendelkező tényezőket feltételezni. Hallgatóságom vallásos tagjai számára pedig hadd fogalmazzak így: Isten úgy formálta meg az emberi agyat, hogy az ne csupán képes, de hajlamos is legyen a természeti és társadalmi jelen-

13 Nem csak felnőttek, de kisbabák is úgy értelmezik, hogy szándék által vezérelve üldözik egymást a geometriai alakzatok Heider és Simmel híres kísérletében (HEIDER, F. and SIMMEL, M., 'An experimental study of apparent behavior', *American Journal of Psychology* 57 (1944) 243–259, a film megtekinthető itt: http://www.youtube.com/watch?v=76p64j3H1Ng). Néhány páciens azonban, agysérülés következtében, csupán geometriai alakzatokat lát mozogni, és nem érzékelik a filmben az „emberi drámát" (pl. ADOLPHS, R., 'Social Cognition and the Human Brain', *Trends in Cognitive Sciences*, 3 (1999) 469–479). Ez utóbbi megfigyelés is rávilágít arra, hogy mennyire nem magától értetődő az, hogy a bennünket körülvevő világ egyes elemeit automatikusan ágensként értelmezi az egészséges agy.

14 Lásd például: Luca SURIAN, Stefania CALDI és Dan SPERBER, 'Attribution of beliefs by 13-month-old infants', *Psychological Science*, 18 (2007) 580–586.

15 GUTHRIE, S., *Faces in the Clouds* (Oxford, Oxford University Press, 1993). A cím arra az ismert jelenségre utal, hogy az emberi elme arcokat lát bele a felhők véletlen formáiba.

ségek mögött *counterintuitive ágenseket* felfedezni – akár az egyik vagy másik vagy harmadik vallás szerinti igazi istent, akár hamis istenségeket.

A *counterintuitive ágens* fogalom bevezetésének második lépése az, hogy megértsük, miben áll ezen ágensek természetfelettisége. A manapság általánosan elfogadott nézet szerint az emberi agy körülbelül öt *ontológiai kategóriába* osztja a bennünket körülvevő világot: „ember", „állat", „növény", „természeti objektum" és emberkéz által készített „eszköz". Az elmúlt évszázezredek során, az evolúció révén, mindegyik kategóriához kialakultak úgynevezett *folk-elméletek* (vagy *népi elméletek*, *naiv elméletek*[16]). Ezek az elméletek intuitív *ontológiai elvárásokat* fogalmaznak meg, amelyeket az agyunk ösztönösen feltételez az egyes kategóriákba tartozó objektumokról. Ezen automatizmusok segítségével az információ feldolgozása – például objektumok felismerése, döntések meghozatala, cselekvések megtervezése – gyorsabbá tehető, ahogy a szorzótábla bemagolása révén a számtani műveleteket is gyorsabban végezzük el.

A folk-elméletek közül a *folk-fizika* szerint két objektum nem lehet egy helyen és egy objektum sem lehet egyszerre két helyen. A folk-fizika előírásai mind az öt ontológiai kategóriára érvényesek. A *folk-biológia* csak az élőlényekkel kapcsolatban fogalmaz meg ontológiai elvárásokat, például azt, hogy táplálék nélkül elpusztulnak. A *folk-pszichológia* pedig csak az emberekre és más ágensekre alkalmazható állításokat tesz: az ágens a rendelkezésére álló információ és az érzelmei szerint cselekszik, és az ágens érzelmei befolyásolhatóak. Ezek az elvárások a *Homo sapiens* egyetemes biológiai örökségei, amelyek a világ minden kultúrájában, kisgyermekkortól kezdve megnyilvánulnak. Segítenek abban, hogy a kisgyermek felfedezze a világot és beilleszkedjék a társadalomba.

A folk-elméletek intuitív ontológiai elvárásait megsértő fogalmakat nevezzük *counterintuitive fogalmaknak*. Így a tudomány számos felfedezése nem más, mint elszakadás az intuitív sémáktól: Newton törvénye a testek tehetetlenségéről és Einstein relativisztikus időlassulása

16 A magyar nyelvű kognitív szakirodalomban használt *népi elmélet* kifejezést kerülöm, mert nem a népdal, a népmese vagy a népművészet mintájára beszélünk „népi tudományosságról". A *naiv elmélet* kifejezés értékítéletet sugall. A fordítatlanul meghagyott *folk-elmélet* kifejezés viszont arra utal, hogy szakkifejezésről van szó, amely mindannyiunk agyának/elméjének ösztönös működési sémáit takarja.

egyaránt ellenkezik a folk-fizikával. A counterintuitive fogalmakat, állításokat nehéz elfogadni, mert ellentmondanak elménk ösztönös gondolkodási sémáinak, de a szokatlanságuk miatt érdekesek, figyelemfelhívók is lehetnek.

A túlságosan (*maximálisan*) counterintuitive állításokat, fogalmakat elvetjük, mert agyunk nem képes feldolgozni őket, vagy átalakítjuk kevesebb ontológiai elvárást sértő fogalmakká. Pszichológiai kísérletek során tesztelték a magukat hívőnek tartó emberek ösztönös istenfogalmát: mi történik akkor, ha nem tudatosan kérdezünk rá a fogalmakra, hanem egy feladat során kell ösztönösen alkalmazniuk az agyukban kódolt counterintuitive ágens-reprezentációt?[17] A kísérlet résztvevői hallottak egy történetet, amelyben Isten egyszerre segíti meg a veszélybe kerülteket két különböző helyen. Erre később már úgy emlékeztek, hogy Isten egymás után segített. Bár a kísérlet elvégzése után kitöltött kérdőívben az alanyok úgy válaszoltak, hogy Isten akárhány helyen lehet és segíthet egyszerre, hallja és látja a tőle távol lévőket (sőt, a válaszolók 75%-a szerint egyszerre van mindenhol), de Isten ösztönös elmebeli reprezentációja mégis teljesíti a folk-fizika előírásait. Az agyunk automatikusan *antropomorfizál*, azaz minimalizálja a counterintuitivitás mértékét. Erre a megfigyelésre alapozva a kognitív vallástudomány bevezette a *teológiai korrektség* és az *ösztönös vallás* közötti különbségtételt. Tudatos, intellektuális szinten képesek vagyunk sokkal komplexebb, több ontológiai elvárást is megsértő fogalmakkal operálni. Azonban más esetekben automatikusan működik az agyunk, és a *kognitív optimumhoz* közelebbi reprezentációkat használ.

A túlságosan (*maximálisan*) counterintuitive gondolatokkal ellentétben, a kevéssé (*minimálisan*) counterintuitive fogalmak, állítások kimondottan sikeresek az agy/elme szempontjából. Ilyenek például a népmesék és a legendák: a bennük szereplő (minimálisan) counterintuitive elemek miatt érdekesek, ezért megjegyezzük, továbbadjuk őket, és fennmaradnak a kultúránkban. Az eszmék epidemiológiája szempontjából a mérsékelt counterintuitivitás teszi sikeressé a megfigyelhető meséket, legendákat, mint „kulturális vírusokat". Azok a történetek, amelyek túl sok counterintuitivitást tartalmaznak, mint láttuk, átalakulnak kevésbé counterintuitivvé, a minimális counterintui-

17 Justin L. BARRETT és Frank C. KEIL, 'Conceptualizing a Non-Natural Entity: Anthropomorphism in God Concepts', *Cognitive Psychology* 31(3) (1996) 219–247 [megtalálható Slone korábban idézett szöveggyűjteményében is].

62

tivitás viszont *kognitív szempontból optimális*.[18] Cikkem fő állítása az, hogy nem elegendő „magas", *teológiailag korrekt* szinten folytatni a zsidó–keresztény párbeszédet. Agyunk „mélyebb szintjeire", az *ösztönös vallásosság* szintjére, a könnyen felfogható és sikeresen átadható minimálisan counterintuitive fogalmakra is át kell ültetni az eredményeket annak érdekében, hogy a megfogalmazott kihívásokra választ találjunk.

Az istenek, szellemek és ősök kognitív sémája a *counterintuitive ágens*. Egyrészt ágens, vagyis cselekedeteit cél vezérli. Az öt ontológiai kategória közül az „ember" kategóriába sorolható, így a folk-fizika mellett a folk-biológia és a folk-pszichológia is érvényes rá. Például az „érzelmeire" hatva befolyásolhatom a cselekedeit. Azonban a folk-elméletek „törvényeit", a bennünk élő ösztönös, intuitív elvárások egy részét megszegik, ezért counterintuitivek. Például megszegik a folk-fizikát, amely szerint egy objektum nem tud zárt szobába bejutni. Megszegik a folk-biológia azon elvét, amely kimondja, bármely élőlény elpusztul, ha nem jut táplálékhoz. És a legfontosabb, hogy megszegik a folk-pszichológia intuícióját, amikor mindentudóak lehetnek. A világ kultúráin végigtekintve, az istenségek, szellemek, ősök, egyéb természetfeletti létezők hihetetlenül széles skáláját láthatjuk. A kognitív vallástudományt megalapozó antropológusok azonban azt állítják, hogy ez a széles skála visszavezethető arra az alapképletre, hogy az egyes természetfeletti elképzelések mely ontológiai kategória mely tulajdonságát hogyan sértik meg.[19]

Végül érdemes arra is rámutatni, hogy a folk-biológia egyik állítása magyarázatot adhat a modernkori antiszemitizmus sikerére. Abban a pillanatban, hogy a 19. században faji alapon fogalmazódott meg a nemzetfogalom, az emberek agyában ösztönösen bekapcsolódtak a folk-biológia automatizmusai. A folk-biológia esszencializmust feltételez, és azt, hogy minden állat csak azonos fajhoz tartozó utódokat

18 Justin L. BARRETT és Melanie A. NYHOF, 'Spreading Non-Natural Concepts: The Role of Intuitive Conceptual Structures in Memory and Transmission in Culture', *Journal of Cognition and Culture* 1(1) (2001) 69–100 [megtalálható Slone szöveggyűjteményében is]. A counterintuitivitás mértékének egzakt meghatározása, valamint az, hogy pontosan mikor minimálisan vagy maximálisan counterintuitive egy fogalom, az idézett cikk megjelenése óta folyamatos szakmai viták tárgya, amire most nem térhetünk ki.

19 A természetfeletti fogalmak „meglehetősen rövid katalógusáról" ld. BOYER, *Religion Explained* 90.

nemzhet. Bizonyos életkortól kezdve a világ minden részén élő gyermek „tudja", hogy a ló nem válik zebrává, ha csíkosra festik. A kölyke sem lesz zebra. A ló „ló volta" öröklődik, és sokkal mélyebben rejlik, mint a szőrzetének a színében. Amint a nemzeti identitást erre a folk-biológiai fajfogalomra építették fel, teljesen „magától értetődő" volt, hogy a szemita nem válik germánná, ha kikeresztelkedik, és a gyermekei is szemiták lesznek. Az ellenkezőjét állítani éppúgy counterintuitive, mint azt, hogy a húsvéti nyúl tojásokat tojik, egy mitológiai kutya macskákat nemz, vagy a majomfaj átalakul emberfajjá – az ilyen állítások elfogadása az ösztönös gondolkodási sémák megerőszakolását igénylik, külső, társadalmi, nyomásra. A faji alapú antiszemitizmus elleni küzdelemnek, akárcsak az evolúció gondolata elterjesztésének, tehát az ösztönös folk-biológiai sémákkal kell felvennie a küzdelmet, rámutatva a folk-biológia és a biológiai alapú nemzetséma tévedéseire.

3. Kognitív dekonstrukció

A *kognitív dekonstrukció* célja az, hogy megértsük, miként reprezentálódnak vallási fogalmaink az emberi elmében. Ebben lesznek segítségünkre a kognitív vallástudomány fogalmai és eredményei. Az alábbiakban példa gyanánt Jézus fogalmát dekonstruáljuk a counterintuitivitás szempontjából. Miért nem érti a rabbi, hogy hogyan fogadhatják el egymilliárdan Jézust a megváltónak, és miért nem érti a pap, hogy hogyan utasíthatják el Jézust a zsidók? Máshol már írtam, hogy mindkét vallási rendszer egy-egy hézagmentes kirakós játéknak tekinthető, az évezredek során tökéletesen összecsiszolt elemekkel. Zsidó részről úgy tűnik, mintha a kirakós játékba egy oda nem tartozó kockát próbálnának meg a keresztények beleerőltetni. Keresztény szemszögből pedig abszurd, hogy a zsidók nem veszik észre azt, hogy az adott elem épp az adott lyukba való. A két kirakott kép hasonló (bár nem azonos), az elemek pedig olyan jól illeszkednek, hogy alig vesszük észre az illesztéseket. Amíg nem az elemekről, hanem a képekről, a két kép azonosságáról vagy különbségeiről beszélgetünk, addig nem jutunk el egymás valódi megértéséig. A kognitív dekonstrukció célja az, hogy megértsük, hogyan is illeszkednek össze a kirakós játék elemei, nem csupán intellektuális szinten, hanem mélyen az elménkben.

Egymás fogalmainak kognitív dekonstrukciója révén jobban megérthetjük egymás hitét, vallását, nem csupán a magas teológia, hanem

64

a „zsigerek” szintjén is. Elkerülhetjük azt a hibát, hogy a saját elménk építőköveiből próbáljuk meg kirakni a másik vallását. Saját fogalmaink dekonstrukciója jutalmaként a párbeszéd teológiai hozadékát úgy építhetjük be vallásunk szerves szövetébe, hogy azt a hátországunk ne érezze idegen, a kirakós játékba nem illeszkedő kockának. Nem csupán a teológiai rendszerünket, hanem az ösztönös vallásosság szintjét is felül kell vizsgálnunk a párbeszéd következtében. Végül, a párbeszéd eredményét is dekonstruálva és elszakadva a teológiai korrektség béklyójától, olyan, minimálisan counterintuitive formába önthetjük azt, hogy sikerrel vehesse fel az „epidemiológiai versenyt” az antiszemitizmus meglehetősen sikeres eszméivel.

A módszert Jézus „személyén” mutatom be, amely egymás „eredendő meg nem értésének” a kulcsa. Jézus kognitív reprezentációja, ösztönös szinten – amelyet a legelemibb evangéliumi történetek alapján, azok teológiai értelmezése nélkül hoz létre magának egy első századi zsidó, egy megtérített pogány vagy egy, a keresztény kultúrkörben felnövő gyermek – az „ember” ontológiai kategóriájából indul ki.[20] Jézus egy counterintuitive ember, aki olyan képességekkel rendelkezik, amelyek ellentmondanak a folk-fizikának (például jár a vízen), a folk-biológiának (feltámad) és a folk-pszichológiának (mindenről tud). Ugyanúgy counterintuitive ágens, mint a zsidó Isten vagy a keresztény atyaisten, de jóval kisebb mértékben sérti meg a folk-elméleteket: testtel rendelkezik, emberként étkezik, egyszerre csak egy helyen van – legalábbis a kanonizált evangéliumi elbeszélésekben. Könnyen felépíthető mentális reprezentáció. Aki elfogadta magának ezt a Jézus-képet, az természetesen nem érti, hogy másnak mi a baja vele, miért nem töltheti be a counterintuitive ágens helyét egy „kirakós játékban”.

Azonban aki elfogadta magának a közismert történetek Jézus-képét, az azonnal szembesül a teológiailag korrekt felfogással is: a Szentháromság-tannal és Jézus isteni természetével. Utóbbi maximálisan counterintuitive, távol esik a kognitív optimumtól, és mindig később alakul ki, mint az előbbi, intuitívebb kép, meglehetős szellemi erőfeszítés eredményeképpen: a keresztény hívőnek meg kell tanulnia „legyőzni” az agyban a counterintuitivitást csökkentő folyamatokat. A te-

20 Talán nem árt itt megismételni, hogy „ontológiai kategória” alatt, természetesen, továbbra is az emberi agy/elme által ösztönösen használt öt alapkategóriát értem, nem pedig valamely teológiai-filozófiai rendszer kategóriáit. Utóbbiak reprezentálására az agy „magasabb” kognitív funkciókat használ.

ológiai kép ráépül az antropomorfra: kiszorítja az intellektuális diskurzusból, de a vallásosság „mélyebb" mentális szintjeiről nem. *Czachesz István* elemezte a feltámadott Jézus-fogalom, mint counterintuitive ágens motívumát a kereszténység első évszázadaiban, annak egymással versengő irányzataiban. Kimutatta, hogy a viszonylag kevéssé counterintuitive kép az, amely a legsikeresebbnek bizonyult és fennmaradt.[21] A kereszténység története során többször is megismétlődött, hogy egy-egy csoport a Szentháromság tagadása vagy Jézus alakjának eltérő megítélése miatt szakadt ki az egyházból. Ez a jelenség véleményem szerint úgy értelmezhető, hogy egy kognitív szempontból még intuitívabb, a kognitív optimumhoz még közelebb álló, a teológiai korrektség intellektuális kihívását elutasító felfogás epidemiológiailag sikeresnek bizonyult adott történelmi körülmények közt, egyes társadalmi csoportokban.

Összefoglalva, a keresztény ember elméjében egymás mellett él egyrészt a minimálisan counterintuitive, az evangéliumi történetekből merített, emberszerű Jézus-kép (az ösztönös vallásosság szintjén), valamint a teológiailag korrekt, maximálisan counterintuitive Jézus-fogalom (az intellektuális szinten). Utóbbi az előbbire épül, és egy tudatos (valószínűleg külső, társadalmi nyomás által is motivált) dezantropomorfizáló mentális mechanizmus nélkül a teológiailag korrekt felfogás nem lenne fenntartható. Az a teológus, aki az intellektuális Jézus-fogalom igazságában hisz, nem tekinthet el attól a ténytől, hogy saját maga és a hátországa vallásosságát az elme ösztönös szintjein egy gyermekkorban elsajátított, antropomorf Jézus-kép határozza meg.

Mi a helyzet Jézussal zsidó szempontból? Egy enyhén counterintuitive csodatevő emberrel önmagában nem lenne gond. Hasonló alakok előfordulnak a korabeli rabbinikus irodalomban (például *Honi ha-meagel*, a „körhúzó Honi"[22]), mint ahogy a későbbi folklórban is –

21 István CZACHESZ, 'Early Christian Views on Jesus' Resurrection: Toward a Cognitive Psychological Interpretation', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 61(1) (2007) 47–59. Letölthető az *Archive for Religion and Cognition* oldalról is (http://www.csr-arc.com/, ARC-13).

22 Honi legismertebb említése: Babilóniai Talmud, *Taanit* 23a. Ennek a csodatévő, esőhozó alaknak a „rabbinizációjával" kapcsolatban lásd: Christine HAYES, 'The "Other" in Rabbinic Literature', in Charlotte Elisheva FONROBERT, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature* (Cambridge UK, Cambridge University Press, 2007) 260, és számosan mások.

66

gondoljunk csak a csodarabbikra. A folklór és a vallás összeegyeztetése azonban már nehezebb, mert a monoteizmus eszméje monopóliumot követel magának a counterintuitive fogalmak terén. Nem véletlen, hogy a rabbinikus irodalom besorolta a körhúzó Honit a rabbik közé, a haszid rebbék pedig éppúgy Istentől eredeztették counterintuitive voltukat, mint ahogy a katolikus egyház csodatevő szentjei is. A folklór többi csodatevő alakját pedig feledésre ítélte a hivatalos vallásosság.

A környező társadalom azonban nem engedte elfeledni Jézus alakját. A Talmud és a hagyományos zsidó gondolkodás ezért „rabbinizálta", csodatevő erejét pedig Istentől eredeztette, miközben más rabbik nevéhez is kapcsolt csodákat. Az így „banalizált" Jézus mentális reprezentációja már nem counterintuitive, legfeljebb szokatlan: egy furcsa életutat bejárt, átlagos zsidó, potenciális rabbi, akit tévedésből sokan istennek tartanak. Ha pedig nem counterintuitive, akkor nem tölthet be counterintuitive ágensi szerepet a kirakós játékban. Ráadásul a szokatlan („paradox"), de ontológiai elvárásokat nem sértő (nem counterintuitive) motívumok kevésbé érdekesek, ez ilyen elemeket tartalmazó történetek a kísérletek szerint kevésbé maradnak fenn. A rabbinikus zsidóság tehát hatékonyan védte meg önmagát, amikor a kereszténység kihívására ellen-narratívákat alakított ki Jézusról.

A Jézusban hívő zsidó irányzatok létrejötte, mind az ókorban, mind manapság, azt mutatja, hogy a zsidóság és Jézus nem zárja ki automatikusan egymást (feltéve, hogy a *zsidóság* fogalmát tágan értelmezzük). Ezeknek az irányzatoknak a hívei, akárcsak minden más keresztény, természetesen előbb az intuitív Jézus-képet sajátítják el: vagy (zsidó-)keresztény környezetben felnövekvő gyermekként, vagy vallástalan, a zsidóságtól elszakadt háttérből érkezve, vagy tudatosan elszakadva a zsidó vallástól. Csak utóbb építik fel a teológiailag korrekt Jézus/Isten-fogalmukat. Nem kizárt, hogy a teológiailag korrekt keresztény Jézus-fogalom elméletileg összeegyeztethető lenne a zsidó teológiával, de mivel ez előbbi nem létezik az intuitív Jézus-kép nélkül. Ezért a zsidóság és a Jézus-fogalom összeegyeztethetősége ott bukik meg, hogy a zsidó vallás kirakós játékába nem fér bele az elme mélyebb szintjein lakozó, minimálisan counterintuitive Jézus-fogalom.

Ennek az összeegyeztethetetlenségnek a kognitív magyarázatára több lehetőséget látok. *Gerd Theissen*, a neves Újszövetség-kutató sze-

rint[23] a zsidóságban kialakult egy hatodik ontológiai kategória, Isten kategóriája. Jézus személye azért counterintuitive, mert az két ontológiai kategória (Isten és ember) tulajdonságait keveri. Egy megtestesült isten fogalma sérti a zsidó kultúrához tartozó személy ontológiai kategóriáit, ezért izgalmas lehetett, és sikeresen terjedt el, akárcsak más (minimálisan) counterintuitive fogalmak más kultúrákban. Akik körében sikeresnek bizonyult az eszme, azok lettek a korai zsidókeresztények. Akik pedig elvetették az ontológiai kategóriák keverésének az ötletét, mint logikai abszurdumot, azok megmaradtak zsidónak.

Ezzel az elmélettel az a probléma, hogy a counterintuitivitás kognitív vallástudományi fogalma univerzális, kultúráktól független, a *Homo sapiens* neurológiája által meghatározott ontológiai kategóriákat feltételez, így a zsidóság sem vezethetett be hatodik kategóriát. Másként fogalmazva: előbb pszichológiai kísérletekkel bizonyítani kellene a kultúránként változó kategóriák meglétét. Ezért nem hatodik kategóriát, hanem az akkulturáció (nevelés) során kialakított kognitív mechanizmusokat feltételezek.

A hagyományos zsidó környezetben felnövekvő gyermek előbb kialakít magának egy minimálisan vagy közepesen counterintuitive istenfogalmat a „zsigeri vallás" szintjén (szélsőséges esetben: „felhőkön ülő, szakállas bácsi"), majd ezt dezantropomorfizálja a teológiai korrektség magasabb mentális szintjein.[24] A zsidó források is nagyon széles skálán tartalmaznak istenképeket. Az egyik végletet képviselik a midrások és az ezekre épülő liturgiai költemények antropomorfizmusai. Ezek helyenként már-már megközelítik a fizikai testet öltött Isten minimális counterintuitivitását, és ma már nem „illik" ezeket szó szerint érteni. A másik végletet jelenti Maimonides és Yeshayahu Leibowitz absztrakt istenfogalma, amelynek valódi felfogásáig viszont csak kevesen jutnak el.

---

23 Gerd THEISSEN, 'Cognitive Analysis of Faith and Christological Change: Contribution to a Psychology of Early Christian Religion', in István CZACHESZ és Tamás BIRÓ (eds.), *Changing Minds: Religion and Cognition Through the Ages* (Leuven, Peeters, 2011) 89–108.

24 Mint arra Dobos Károly a kéziratomhoz fűzött megjegyzésében jogosan rámutatott, nem valószínű, hogy a korábbi korok tanulatlan zsidó rétegei messze jutottak el a dezantropomorfizáció folyamatában. Azonban, úgy vélem, addig feltétlenül eljutottak, hogy nem fogadhatták már el a testet öltött Isten evangéliumi történeteit, illetve azt az antropomorf elképzelést, ahogy ezeket a tanulatlan keresztények értették.

68

Feltételezésem szerint a zsidó (és iszlám) vallás elsajátításához hozzátartozik egy olyan mechanizmus megtanulása is, amely tiltja az antropomorfizálást.[25] Ez a mechanizmus vagy már ösztönös szinten is counterintuitivebb reprezentációt kényszerít ki, vagy pedig letiltja az ösztönös szint minimálisan counterintuitive reprezentációjának a tudatosítását. A mechanizmus természetellenessége indulatok elfojtásával is járhat, hiszen minden egyes egyén küzd az ösztönösen antropomorf mentális struktúrái ellen. A kereszténység „bűne" tehát az, hogy míg mi az intuitív Isten-fogalmunk helyett egy maximálisabban counterintuitive fogalomra törekszünk, addig a kereszténység előáll egy minimálisan counterintuitive fogalommal: egy olyan istenség képével, aki testtel is rendelkezik, akit könnyebb tehát mentálisan reprezentálni. A zsidóság elsajátítása során kialakított mechanizmus ellenáll a keresztény Jézus-képnek, sőt még indulatokat is kelthet.

Kicsit másképp fogalmazva, feltételezhetjük, hogy a kognitív optimumot a minimális counterintuitivitáson kívül befolyásolják kulturális tényezők, például a monoteizmus elsajátításával együtt járó, antropomorfizálást tiltó mechanizmus is. Természetesen ezt a hipotézist kísérletileg igazolni kell. Ebben az esetben viszont a következőt mondhatjuk: Általában a minimálisan counterintuitive séma (például az emberszerű Jézus képe) lenne kognitív szempontból az optimális, amint azt a kereszténység epidemiológiai sikere is illusztrálja. A keresztény ember elméjében az ösztönös és a teológiailag korrekt Jézus-fogalmak hézagmentesen beleilleszkednek a kirakós játékba. Azonban a hagyományos zsidó vallás tanításainak az elsajátítása úgy változtatja meg a mentális reprezentációk viszonyait, hogy a minimálisan counterintuitive séma már nem optimális. A Jézus-elem tehát nem illeszthető bele a zsidó kirakós játékba.

25 A kultúra elsajátítása ugyanolyan nem tudatos, automatikus és észrevétlen folyamatokat is jelenthet, mint amikor a nyelvelsajátítás során a gyermek megtanulja anyanyelve szabályait. Továbbá, hasonló mechanizmust alakít ki magában a tanult keresztény is. De mind az evangéliumi elbeszélések, mind egyes keresztény irányzatok istenábrázolásai legitim lehetőséget biztosítanak időnként arra, hogy a minimálisan counterintuitive istenkép is megjelenjék az ösztönös (tehát nem a teológiailag korrekt) vallásosság szintjén.

4. Összefoglalás

Az elmúlt két évtizedben egyre szélesebb körben művelt kognitív vallástudomány néhány alapfogalmát mutattam be annak érdekében, hogy segítségükkel bevezethessem a *kognitív dekonstrukció* módszerét, mint a keresztény–zsidó párbeszéd számára ajánlott új perspektívát. A módszert arra használtam fel, hogy bemutassam, miért érthetetlen egy keresztény számára az, hogy a zsidók nem fogadják el Jézust, és fordítva, miért érthetetlen egy zsidó számára az, hogy mások elfogadják őt.

Bízom benne, hogy más, látszólag közös fogalmak kognitív dekonstrukciója szintén hasonlóan hasznos eredményekre vezet. A messiás és a megváltás vagy a feltámadás fogalmának az elemzése különösen fontos lehet a vallási alapú antijudaizmus elleni küzdelem szempontjából. Ugyanis nem igazán izgalmas az elme számára az a gondolat, hogy ugyanazt a messiást várjuk, és a különbség köztünk csak az, hogy egyikünk szerint már járt itt, másikunk szerint még nem. Egy ilyen üzenet, bármennyire szép (ha egyáltalán igaz), nem válik „sikeresen terjedő gondolati vírussá". Azonban a teocidium fogalma számos kognitív csavart tartalmaz, hiszen Isten halhatatlansága sérti a folk-biológiai elvárásokat, a halhatatlan Isten meggyilkolása pedig egy második csavar. Ráadásul a krimik népszerűsége azt bizonyítja, hogy a véres gyilkosságokról szóló történetek izgalmasak, sikeres „kulturális vírusok". Tehát a teocidium gondolatának antiszemitizmust gerjesztő hatása ellen csak akkor lehet sikerrel fellépni, ha az ösztönös szinten ható ellen-üzenetet tudunk megfogalmazni a zsidó–keresztény párbeszéd során.

A javasolt megközelítés hozzájárulhat a cikkem elején felsorolt kihívásokra adandó válaszok megtalálásához is. Remélem, hogy a kognitív dekonstrukció révén egy olyan eszköztárat fogunk tudni létrehozni a következő évtizedekben, amellyel a közös nyilatkozatainkat, egymást, de akár magunkat is, nem csupán érteni, de megérteni fogjuk. Természetesen nem állítom azt, hogy egymás meg nem értése, a kapcsolódó indulatok és a keresztény–zsidó párbeszéd során felmerülő nehézségek kizárólag kognitív okokra vezethetők vissza. De talán ezen okok feltárása hozzásegíthet ahhoz, hogy teljesebb válaszokat adjunk azokra a kérdésekre, amelyek régóta megválaszolatlanok. Pontosabban szólva, amelyekre néha túl sok válasz is létezik, bizonyítandó, hogy egyik válasz sem teljes.

70

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a konferencia résztvevőinek tartalmas hozzászólásait, valamint Czachesz Istvánnak és Dobos Károlynak a cikkem korábbi változatához fűzött észrevételeit, javaslatait – azokat is, amelyeket nem vettem figyelembe. A konferencián való részvételem lehetővé tételéért köszönetemet fejezem ki Dr. Fodor György professzornak, a PPKE rektorának. Az írott változat megszületését a Holland Tudományos Kutatási Szervezet projektje (NWO 275-89-004) tette lehetővé.